КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

М. РЫСКУЛБЕКОВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ ЭКОНОМИКАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИНИН АЛДЫНДАГЫ МАМЛЕКЕТТИК БАШКАРУУ АКАДЕМИЯСЫ

Д 08.17.543 Диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК 65.336.6.913 (575.2):

Джаилова Асель Джумабековна

Кыргыз Республикасынын аймактык өнүктүрүү боюнча стратегиялык башкаруу

08.00.05 адистиги – Экономика жана элдик чарбаны башкаруу (экономика, ишканалар, тармактар, топтомдорду уюштуруу жана башкаруу)

Экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

БИШКЕК - 2017

Диссертациялык иш М.Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинде жазылды.

Илимий жетекчи **Камчыбеков Толобек Кадыралиевич**
экономика илимдеринин доктору, профессор

Расмий оппоненттер: **Жапаров Акылбек Усенбекович**
экономика илимдеринин доктору, доцент
Саякова Сонунбюбю Шакильевна
экономика илимдеринин кандидаты, а.и.к

Жетектөөчү мекеме: Кыргыз-Орус Славян университетинин «Улуттук экономика жана чөлкөмдүк өнүгүү» кафедрасы, дареги: Бишкек ш, Киевская көч. 44

Диссертациялык иш 2017-жылдын 31-октябрында 14.00дө М.Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин жана Кыргыз Республикасынын алдындагы Мамлекеттик башкаруу академиянын экономика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн диссертацияны коргоо боюнча Д 08.17.543 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720033, Бишкек ш, Тоголок Молдо көч, 58

Диссертация менен М.Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин китепканасынын илимий залында таанышууга болот. Дареги: 720033, Бишкек ш, Тоголок Молдо көч, 58 .

Автореферат 2017-жылдын 29 сентябрында таркатылды.

Д 08.17.543 Диссертациялык кеңештин окумуштуу
катчысы, экономика илимдеринин
кандидаты, доцент Г.С Байтерекова.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Кыргыз Республикасы (ЕАЭБ) начар өнүккөн өлкөлөрдүн бири болуп эсептелет. Ыраатсыздык менен өткөрүлгөн экономикалык реформалардын натыйжасында өлкө евразиялык экономикалык мейкиндикте социалдык-экономикалык өнүгүү деңгээли боюнча акыркы орундарды ээлейт. Бул көп учурда техникалык-технологиялык артта калуу жана анын инновациялык өнүгүүсүнүн төмөнкү деңгээли, андан тышкары экономиканын болгон түзүлүшү, улуттук экономиканын стратегиялык, анын ичинде чөлкөмдүк башкаруунун жетилбегендиги менен түшүндүрүлөт.

Кыргызстандын көз каранды эместик жылдарында өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн чечилбеген жана курчап келген көйгөйлөрүнүн бири болуп чөлкөмдүк айырмалык жана диспропорциярдын күчөшү. Өлкөнүн айрым облустарында натыйжалуу эмес, көп учурда чийки зат (агрардык) экономика түзүлгөн, анда чөлкөмдүк экономиканын түзүлүшүндө айыл чарбанын салыштырма салмагы 40,0%дан ашат. Республикасынын көбүнчө чөлкөмдөрү бир тараптуу, чийки зат өнүгүүсү чөлкөмдөрдүн бат өскөн калктын төмөн жумуш менен камсыз болуу деңгээлине жана алардын төмөн кирешелерине, бул өсүп жаткан жергиликтүү калктын ички жана айрыкча тышкы миграциясына таасир берет. Кыргыз Республикасында чөлкөмдүк өнүгүүнүн деңгээлинде жана темптеринде окшош айырмачылыктардын бардыгы чөлкөмдүк өнүгүүнү башкарууда олуттуу көйгөйлөрдүн бар экендиги жөнүндө далилдейт. Аларды чечүүсүз өлкөнүн туруктуу социалдык-экономикалык өнүгүүсүн жакынкы жылдарда камсыз кылууга жана ЕАЭБге улуттук экономиканы натыйжалуу ыраштaшууга мүмкүн эмес.

Чөлкөмдүк диспропорциялардын болушу жана күчөөсү мамлекет тарабынан өткөрүлүп жаткан экономикалык стратегиянын шайкеш эместиги менен негизделет. Макродеңгээлде реформаларды жүргүзүүгө чектелген мамлекет тарабынан жүргүзүлгөн экономикалык саясат чөлкөмдүк экономиканы өлкөнүн базар экономикасына натыйжалуу киргизе алган жок, бул өзгөчө шарттарды эске албоо жана өлкөнүн чөлкөмдөрдүн артыкчылыктарына байланыштуу. Бирок Кыргыз Республиканын ЕАЭБдин толук укуктуу мүчөсү болушу чөлкөмдүк өнүгүүнү башкаруу көйгөйдү актуалдаштырат, анткени өлкөнүн аймактык экономикалык мүмкүнчүлүгүн толук жана натйжалуу пайдалануу үчүн жагымдуу шарттар түзүлүп жатат.

Буга байланыштуу мамлекеттин чөлкөмдүк саясатынын механизмдерин жакшыртуу жана жалпысынан өлкөнүн чөлкөмдүк өнүктүрүү боюнча стратегиялык башкаруу багыттарын жана принциптерин иштеп чыгуунун мааниси жогорулайт. Чөлкөмдүк өнүктүрүү боюнча стратегиялык башкаруунун механизмдерин иштеп чыгуу чөлкөмдөрдүн өндүрүштүк-экономикалык артыкчылыгын ишке ашыруу мүмкүнчүлүктөрүн жана евразиялык ыраштaшуу шарттарында алардын натыйжалуу өнүгүүсүн эске алуу керек. Чөлкөмдөрдүн экономикасынын биринчилик жана атаандаштык тармактардын өнүгүүсүн башкаруу дагы чоң мааниге ээ.

Жогору айтылгандар чөлкөмдүк өнүктүрүү боюнча стратегиялык башкарууну жакшыртуу керектигине шартталган изилдеген көйгөйдүн актуалдуулугун аныктайт.

Диссертациянын темасынын илимий жана мамлекеттик программалар менен байланышы. Диссертациялык иш 2013-2017-ж. Туруктуу өнүгүүнүн улуттук стратегиянын, 2018-2022-ж. Кыргыз Республикасынын Чөлкөмдөр саясатынын концепциясынын алкагында, андан тышкары М.Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин ИИИ мамлекеттик планынын "Кыргызстандын экономикасынын өнүгүүсүнүн чөлкөмдүк көйгөйлөрү жана анын атаандаштыгын жогорулатуу" теманын алкагында аткарылды.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн максаты болуп ыраштышуу шарттарында Кыргыз Республикасынын чөлкөмдүк өнүктүрүү боюнча стратегиялык башкарууну жакшыртуу багыттарын жана механизмдерин иштеп чыгуу болуп эсептелет.

Буга байланыштуу изилдөөнүн төмөнкү милдеттери аныкталды:

- ыраштышуу шарттарында Кыргыз Республикасынын чөлкөмдү өнүктүрүү боюнча стратегиялык башкаруунун теориялык жоболорун жана методологиялык аспектилерин изилдөө;
- чөлкөмдүк өнүгүүнүн заманбап тенденцияларынын талдоо жана чөлкөмдүк өнүгүүнүн натыйжалуулугуна комплекстик баа берүү, чөлкөмдүк өнүгүүнүн факторлорун жана диспропорциялардын шарттарын аныктоо;
- чөлкөмдүк өнүгүүнүн жөнгө салуу системасынын натыйжалуулугун аныктоо;
- чөлкөмдү стратегиялык башкаруунун багыттарын жана жакшыртуу механизмдерин аныктоо;
- атаандаштык мүмкүнчүлүктү жогорулатуу жана чөлкөмдүк экономиканын конкуренттүү өнүгүү боюнча негизги факторлорун моделдештирүү боюнча сунуштарды иштеп чыгуу.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Ыраштышуу шарттарында республиканын чөлкөмдүк өнүктүрүү боюнча стратегиялык башкарууну жакшыртууда илимий-теориялык жоболорду негиздөө. Изилдөөнүн процессинде төмөнкү илимий жыйынтыктар алынган:

- чөлкөмдүк өнүктүрүү боюнча стратегиялык башкаруунун теориялык-методологиялык негиздери тереңдетилди жана негизделди;
- коомдук-экономикалык өнүгүүнүн деңгээли боюнча чөлкөмдөрдү даражалуу ажырымдоо жана чөлкөмдөргө рейтинг баа берүү жүргүзүлдү жана чөлкөмдүк өнүгүүнү жөнгө салуу системасынын негизинде өткөрүлдү;
- чөлкөмдүк өнүктүрүү боюнча стратегиялык башкаруунун багыттары чөлкөмдүк өнүгүүнүн биринчилик зоналарды түзүүнүн негизинде аныкталды, ыраштышуу шарттарында улуттук экономиканын салыштыруу өнүгүүсүнө жетүү максатында кээ бир чөлкөмдөрдүн озуп кетүүсүн камсыздоо аныкталды.
- чөлкөмдүк экономикалардын атаандаштыгынын өнүгүүсү, алардын евразиялык экономикалык чөйрөгө натыйжалуу кирүүсү боюнча сунуштар берилди;
- чөлкөмдүк өнүктүрүү боюнча стратегиялык башкарууда атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жоорулатуу боюнча экономикалык-математикалык модели иштелип чыкты.

Изилдөөнүн тажрыйбалык баалуулугу. Алынган жыйынтыктар конкреттүү сунуштардын деңгээлине чейин жеткирилди. Аларды Кыргызстанда чөлкөмдүк өнүктүрүү боюнча стратегиялык башкарууда пайдаланса болот. Изилдөөнүн

материалдары чөлкөмдөрдү өнүктүрүү жана жөнгө салуу боюнча стратегиялык программаларды иштеп чыгууда жана мамлекеттик башкаруунун жана чөлкөмдүк өнүгүүнү жөнгө салуунун сапатын, натыйжалуулугун жана жыйынтыктуулугун жогорулатууга мүмкүнчүлүк берет. Диссертациянын материалдары Кыргыз Республикасынын Айыл чарба, тамак өнөр жайы жана мелиорация министрлиги тарабынан айылдык аймактарды комплекстүү өнүктүрүү боюнча келечгин иштеп чыгууда пайдаланды.

Алынган жыйынтыктардын экономикалык маанилүүлүгү. Изилдөөнүн жыйынтыктары, иште камтылган сунуштар башкаруунун мамлекеттик жана жергиликтүү органдар менен чөлкөмдөрдүн стратегиялык башкаруусун жакшыртуу боюнча иш-чараларды жана ыраштaшуу шарттарында чөлкөмдүк өнүгүү программаларды иштеп чыгууда пайдаланса болот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- чөлкөмдүк деңгээлде стратегиялык башкаруунун теориялык негиздери системалаштырылды, алар евразиялык ыраштaшуунун императивтерине түшүнүктүү көп мөөнөттүү убакытта чөлкөмдүк өнүгүүнүн атаандаштык артыкчылыктарын түзүүгө, өнүктүрүүгө жана күчөтүүгө багытталган;
- чөлкөмдүк өнүгүүнүн топтомдук баалоонун жыйынтыктары жана экономикалык мүмкүнчүлүктү пайдалануунун натыйжалуулугун башкаруунун жана чөлкөмдөрдүн факторлорунун тандалган топтору боюнча ажырымдоо жүргүзүү;
- чөлкөмдүк экономикалардын атаандаштык өнүгүүсүнүн стратегиясы жана аларды евразиялык экономикалык мейкиндикке натыйжалуу кирүүсү;
- концептуалдуу багыттар жана чөлкөмдүк өнүктүрүү боюнча стратегиялык башкарууну жакшыртуу механизмдери чөлкөмдөрдүн атаандаштык артыкчылыктарын ишке ашырууда жана улуттук экономиканын балансттоо өнүгүү алкагында айрым чөлкөмдөрдүн озуп кетишин камсыз кылуу;
- атаандаштык өнүгүүсү, экономикалык механизмдерди жакшыртуу, чөлкөмдүк өнүктүрүү боюнча стратегиялык башкаруунун натыйжалуулугун жана сапатын жогорулатууга багытталган сунуштар;
- стратегиялык башкаруунун натыйжалуулук контекстинде, анын жетишкендиктеринин белгилеринин жана өнүгүүнүн келечек максаттарын белгилөө менен Баткен облусунун экономикасынын атаандаштыгын жогорулатуунун экономикалык-математикалык модели.

Изденүүчүнүн өздүк салымы. Өткөрүлгөн изилдөөнүн жыйынтыгында автор тарабынан чөлкөмдүк өнүктүрүү боюнча стратегиялык башкаруунун негизин аныктоодо теоретикалык жана практикалык жолдор жалпыланды жана системалаштырылды. Ошол эле учурда автор тарабынан ыраштaшуу шарттарында улуттук экономиканын балансстоо өнүгүүнүн жана айрым чөлкөмдөрдүн озуп кетүүнүн өсүшүн камсыздоонун негизинде атаандаштык жөндөмдүүлүктүн артыкчыларына жетишүүдө стратегиялык башкаруунун багыттары аныкталды.

Изилдөөнүн апробациясы. Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларда баяндама кылынган: «Улуттук экономиканын стратегиялык багыттары» (Бишкек ш., КРСУ, 2014-ж.); «Глобализация шарттарында чөлкөмдөрдүн туруктуу өнүгүүсүнүн стратегиясы»

(Бишкек ш., КЭУ, 2015-ж.); «Экономика жана заманбап менежмент: теория жана тажрыйба» (Новосибирск ш., 2016-ж.).

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарынын чагылдырылышы. Диссертациялык иштин негизги жоболору боюнча 11 илимий эмгек жарыяланды, жалпы көлөмү 4,9 б.б., анын ичинде РФ РИИЦ (РИНЦ) журналдарында – 6, КР РИИЦ журналдарында – 2, КР ЖАК тарабынан сунушталган улуттук басылыштарда – 3.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч баптан, корутундалар жана сунуштардан, 139 булактарды камтыган пайдаланган адабияттын тизмесинен, тексттин 164 беттен, 19 таблицадан, 11 сүрөттөн, 1 тиркемеден турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу негизделип, маселенин иштелип чыккан деңгээли каралган, изилдөөнүн максаты, милдеттери берилген, алынган жыйынтыктардын илимий жаңылыгы ачылган, коргоого алынып чыккан жоболор аныкталган, диссертациялык иштин теориялык жана тажрыйбалык баалуулугу негизделген.

« Аймактык өнүктүрүү боюнча стратегиялык башкаруунун илимий-теориялык негиздери» деп аталган биринчи бапта ыраштащуу шарттарында чөлкөмдүк өнүгүүнүн экономикалык маңызы, мааниси жана өзгөчөлүктөрү, методологиялык аспектилери жана чөлкөмдүк өнүгүүнүн стратегиялык башкаруунун эл аралык тажрыйбасы каралган.

Социалдык экономикалык системалардын глобализациялоосу и регионализациялоосу улуттук экономикада кайта өндүрүү процесстер менен байланыштуу карама-каршылыктарды курчутат. Кыргыз Республикасынын улуттук экономикасына түзүлүштүн терең территориалдык дифференциациялоосу жана анын чөлкөмдүк өнүгүүсүнүн шарттары таандык. Жаратылыш жана эмгек ресурстардын бирдей эмес жайгалышы менен биригип ал республиканын айрым субъектилеринин маанилүү айырмачылыктарын байманаттардын экономикалык кызыктыргычтыгы боюнча атаандаштык жөндөмдүүлүк өндүрүштөрдүн территориясында өнүгүү үчүн аныктайт. Мындай шарттарда жетишсиз мамлекеттик жөнгө салуусуз экономиканын өнүгүүсү жана модернизациялоосу чөлкөмдөрдүн мамлекеттик дифференциациясын күчөтөт, алардын ЕАЭБге натыйжалуу кирүүсүнүн белгилүү көйгөйлөрүн түзөт. Мындай шарттарда чөлкөмдүк экономикалык система мамлекеттик жөнгө салуу чөлкөмдүк жана улуттук деңгээлде стратегиялык башкаруунун объектиси катары каралышы керек.

Экономикалык жөнгө салуунун теориясында чөлкөмдүк өнүктүрүү боюнча стратегиялык башкаруунун ар кандай концептуалдык багыттары бар. Пландуу экономиканын шарттарында экономиканы стратегиялык башкаруунун негизин экономикалык райондоштуруунун теориясы түзгөн. Өндүрүштүк күчтөрдү жайгаштыруу боюнча методологиялык иштөөтүүлөр стратегиялык документтерди иштеп чыгуунун негизин – Узак келечекке өндүрүштүк күчтөрдү өнүктүрүү жана жайгаштыруу боюнча башкы схема жана илимий-техникалык прогресстин

Комплексттүү программасы түзгөн, алар союздук республикалардын жана облустардын келечек социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн эң маанилүү элементтери болуп саналат.

Батыш илиминде территориялардын комплекстүү мейкиндик өнүгүүнүн методологиясы негизинен М.Портердин атаандаштык артыкчылыктардын теориясына негизделет, анда атаандаштык жөндөмдүүлүктөн басым микродеңгээлден географиялык, тармактык жана технологиялык белгилери боюнча чөлкөмдүк кластердин деңгээлине көчүрүлөт.

Орус изилдөөчүлөр В.Н. Овчинников жана Ю.С Колесниковдун пикирлери боюнча динамикалуу өнүгүп жаткан атаандаштыктын шарттарында заманбап чөлкөмдүк өнүктүрүү боюнча стратегиялык башкаруунун маңызы чөлкөмдөрдүн системдүү атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга бар болгон артыкчылыктарды ишке ашыруу, андан тышкары чөлкөмдөрдүн сапаттуу жаңы атаандаштык артыкчылыктарын кармап калуу аркылуу объективдүү багытталышы керек.

Кыргызстандын чөлкөмдөрүнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүндө стратегиялык башкаруунун куралдарын киргизүүнүн маанилүүлүгү жана керектиги 2015-ж. чейин Кыргыз Республикасынын Социалдык-экономикалык өнүгүүнү модернизациялоо концепциясында, стратегиялык өнүгүүнүн жана башкаруунун көйгөйлөрүн кыргызстандык изилдөөчүлөрү Ш.М Мусакожоев жана А.У.Жапаров туура белгилешкен. Аталган изилдөөчүлөр сунуштаган улуттук экономиканы модернизациялоо боюнча ийкемдүү стратегия сырткы чөйрөнүн өзгөрүлүп жаткан шарттарына ийкемдүүсүнө мүмкүнчүлүк берет, ошо менен бирге чөлкөмдүк жана жалпы улуттук экономикалык системанын жашоого жөндөмдүүлүгүн жана атаандаштык артыкчыларын камсыз кылат.

Жогору айтылганды эсепке алуу менен биздин оюбуз боюнча заманбап шарттарда чөлкөмдүк өнүктүрүү боюнча стратегиялык башкаруунун керектиги глобалдуу жана чөлкөмдүк атаандаштык процесстери менен шартталган. Буга байланыштуу азыркы учурда стратегиялык башкаруу аны микродеңгээлде кеңири пайдалануу облусунан чөлкөмдүк жана мамлекеттик башкаруунун объектилери болгон чөлкөмдүк экономикалык системалардын деңгээлине трансформацияланат. Чөлкөмдүк өнүктүрүү боюнча стратегиялык башкаруунун пайдалануусунун маанилүүлүгү ырашташуу процесстердин тереңдеши, өсүп жаткан атаандаштык шарттарында чөлкөмдүк рынокторунда чөлкөмдөрдүн толук укуктуу стратегиялык субъектилерге айлануусу менен шартталган.

Буга байланыштуу, биздин көз карашыбыз боюнча, чөлкөмдүк өнүктүрүү боюнча стратегиялык башкаруунун маңызы узак мөөнөткө чөлкөмдөрдүн атаандаштык артыкчылыктарын түзүү, өнүгүү жана күчөтүү механизмдерин иштеп чыгууда турат, анткени ушундай чөлкөмдүк шарттарды кыска мөөнөттө түзүү бир топ көйгөйлөрдү түзөт. Бул контекстте, чөлкөмдүк экономикалык системанын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн камсыз кылуу чөлкөмдүк өнүктүрүү боюнча стратегиялык башкаруунун негизги бөлүгү болот. Ушундай жол кандайдыр бир деңгээлде фирмалардын же корпорациялардын атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн жалпыга белгилүү теориялары менен окшошуп кетет. Ошол эле учурда чөлкөмдүк экономикалык системанын атаандаштык жөндөмдүүлүгү рыноктун катышуучусу

катары белгилүү ишкананын атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө салыштырмалуу кеңирээк жана татаалырак экенин эске алуу керек.

Чөлкөмдүк экономикалык системанын атаандаштык жөндөмдүүлүгү, биздин көз карашыбыз боюнча, анын ресурстук жана экономикалык базасы, инфратүзүмүнүн өнүгүү деңгээли, локалдык рыноктордун, чөлкөмдүк жана улуттук деңгээлде башкаруунун натыйжалуулугу менен аныкталат. Чөлкөмдүк өнүктүрүү боюнча стратегиялык башкаруу чөлкөмдүк экономиканын өнүгүү багыттарындагы болгон терең кайта өзгөртүүлөр, ошондой эле территориалдык башкаруунун жана чөлкөмдүк экономикалык саясаты менен камсыз болот.

Чөлкөмдүк өнүктүрүү боюнча стратегиялык башкаруунун маанилүү милдеттерине негизги приоритеттерди жана максаттарды тандоону белгилесе болот, алар болгон каражаттык мүмкүнчүлүтү натыйжалуу пайдаланууга, чөлкөмдөрдүн атаандаштык жндөмдүүлүгүн камсыз кылууга багытталган. Буга байланыштуу, биз чөлкөмдүк өнүктүрүү боюнча стратегиялык башкаруунун төмөнкү багыттарын белгиледик:

- евразиялык интеграциялоонун императивдерине адекваттуу атаандаштык артыкчыларды түзүүгө чөлкөмдүк экономиканын өнүгүү процессинин ырааттуу стратегиялык багытталуусу;
- айрым чөлкөмдөрдүн алдыга өсүшүн камсыз кылуу, аймактык өнүгүүнүн приоритеттүү зоналарын түзүү;
- чөлкөмдүк өнүгүүнүн приоритеттүү багыттарын селекциялоо, чөлкөмдүк экономикалык системанын өнүгүү боюнча перспективдүү максаттарын үзгүлтүксүз түзөө;
- сырткы чөйрөнүн өзгөрүүлөрүнө адекваттуу чөлкөмдүк башкаруунун жана саясаттын механизмдерин кайта өзгөртүү.

«Кыргыз Республикасында аймактык өнүгүүнүн жана башкаруунун заманбап тенденциялары» аттуу экинчи бапта чөлкөмдөрдүн деңгээли жана өнүгүү динамикасы аңдалды, алардын өнүгүүсүнүн натыйжалуулугунун, аны менен бирге азыркы учурдагы түзүлгөн потенциалды пайдалануунун жөнгө салуу тажрыйбага комплексттүү баалоо жүргүзүлдү.

Социалдык-экономиканын өнүгүүнүн негизги көрсөткүчтөрү боюнча олуттуу айырмачылыктар жана чөлкөмдөрдү дифференциялоо бар экенин эске алуу менен төмөнкү көрсөткүчтөр боюнча Кыргыз Республикасынын чөлкөмдөрдүн экономикалык жана социалдык өнүктүрүүсүнө анализ жүргүзүү жана комплекстик баалоо өткөрүү маанилүү: чөлкөмдүк дүң өндүрүмү (ЧДӨ), анын ичинде калктын ичиндеги ар бир кишиге, чөлкөмдүк экономиканын түзүлүшү, инвестициялардын көлөмдөрү жана динамикасы, калктын жана эмгек ресурстардын саны, калктын кирешесинин деңгээли, бош эместиги жана жумушсуздугу, жаратылыш-каражаттык мүмкүнчүлүгү, сырткы соода айлануусу жана инфратүзүмү.

Чөлкөмдөрдүн социалдык-экономикалык көйгөйлөрүн чечүүдө чөлкөмдөрү башкаруунун борболоштуруусун азайтуу жана чөлкөмдүк башкаруу органдардын маанисинин жогорулашы жалпысынан чөлкөмдүк өнүгүүнүн деңгээлине жана динамикасына таасир берет (табл. 1).

1-Таблица - Кыргыз Республикасындагы чөлкөмдүк дүң өндүрүм, млн.сом

Облустар	200-ж.	2010-ж.	2011-ж.	2012-ж.	2013-ж.	2014-ж.	2015-ж.
Баткен	3326	7847	12827	13644	15156	16565	17126
Жалал-Абад	11456	26505	32811	36953	37509	43047	49728
Ысык-Көл	13207	35463	43204	36043	50706	51949	50340
Нарын	4162	7274	7599	9056	9734	11323	12966
Ош	9886	20410	28296	26936	27334	30815	31706
Талас	4537	7338	6652	9458	11094	13584	14503
Чүй	17231	29800	42247	42136	48340	58913	73501
Кыргыз Республикасы	100899	220369	285989	355394	400694	423635	430489

Булактар: автор тарабынан Улуттук статистика комитеттин маалыматтынын негизинде түзүлдү

Анализ жүргүзүлгөн мөөнөттө өлкөнүн баардык чөлкөмдөрүндө чөлкөмдүк дүң өндүрүмү өстү. Мисалы, Баткен, Жалал-Абад, Ысык-Көл, Нарын, Ош, Талас жана Чүй облустарынын кесилишинде чөлкөмдүк дүң өндүрүмү 5.1; 4,3; 3,8; 3,1; 3,2; 3,2 жана 4,2 жолу өстү. Бирок белгилеп кетчү нерсе, өлкөнүн көп облустарында чөлкөмдүк экономиканын өнүгүүсүнүн өсүү темптери (Нарын, Талас жана Чүй облустардан тышкары) акыркы беш жылда (2011-2015-жж.) мурдагы мөөнөткө салыштырмалуу төмөндөдү (2005-2010-жж.).

Ушундай белгиленген чөлкөмдүк өнүгүүнүн туруктуу эмес тенденциясы улуттук экономиканын өнүгүүсүндө чөлкөмдүк экономикалардын салымынын ылайыктуу өзгөрүүсүнө таасир берет. Чөлкөмдүк дүң өндүрүмдүн көлөмү боюнча өлкөнүн ички дүң өндүрүмү боюнча Чүй (17,1%), Ысык-Көл (11,7%), Жалал-Абад (11,5%) жана Ош (7,4%) облусттары алдыда бара жатышат. Калган үч облус (Нарын, Баткен жана Талас), улуттук экономикада бир аз салыштырма салмакты ээлесе дагы (3,3-3,9%), ошол эле учурда өнүгүүнүн кеңири мүмкүнчүлүгүнө ээ.

Ошондой эле белгилеп кетчү нерсе, Баткен облусу ушул мөөнөттө республиканын ички дүң өндүрүмүнө кошкон өз салымын жогорулаткан жалгыз регион болду (2005-ж. 3,2 %дан 3, 9%га чейин). Жалал-Абад жана Чүй облустулардын экономикага кошкон салымы өзгөргөн жок. Ысык-Көл облусунун (13,0 %дан 11,7 %га чейин), Талас облусунун (4,4%дан 3,4%га чейин), Ош облусунун (9,7%дан 7,3 %га чейин) жана Нарын облусунун (4,1%дан 3,0 %га чейин) чөлкөмдүк экономикаларынын мааниси азайды (1-сүрөт).

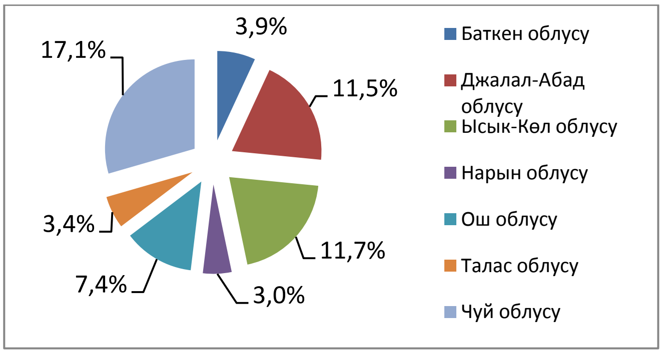

1 сүрөт. Кыргыз Республикада чөлкөмдүк дүң өндүрүмдүн түзүлүшү, 2015-ж. (%да)
Булактар: автор тарабынан Улуттук статистика комитеттин маалыматтынын негизинде түзүлдү

Албетте, республиканын облустулары боюнча чөлкөмдүк дүң өндүрүмдүн көрсөткүчтөрү чөлкөмдүк экономикалардын натыйжалуулугун толук аныктабайт, ал жөнүндө толук көрүнүштү калктын ар бир кишиге чөлкөмдүк дүң өндүрүмдүн көрсөткүчүнүн анализи берет (2-Табл.).

2015-жылы республикада калктын ар бир кишиге чөлкөмдүк дүң өндүрүмү 75497 сомду түздү. Ошол эле учурда бул көрсөткүч Ысык-Көл облусунда абдан жогору, ал орто республикалык деңгээлди 46,9%га ашырат. Ошондой эле башка чөлкөмдөрдө салыштырмалуу, калктын ар бир кишиге чөлкөмдүк дүң өндүрүмүнүн өндүрүш көлөмү Чүй облусунда жогору, ал орто республикалык деңгээлден 12,4 %га жогору. Айрыкча, орто республикалык деңгээл менен салыштырмалуу, аталган көрсөткүчтүн деңгээли Ош жана Баткен облустарында төмөн (2, 7 жана 1,9 жолу). Жалал-Абад, Талас жана Нарын облустарында ал орто республикалык деңгээлден төмөн (38,7%; 20,7% жан 35,2%га).

Максималдуу (Ысык-Көл) жана минималдуу (Ош) калктын ар бир кишиге чөлкөмдүк дүң өндүрүмдүн маанисинин айырмасы республиканын чөлкөмдөрдүн кесилишинде 4,0 эсе түзөт. Орто эсептен республика боюнча калктын ар бир кишиге чөлкөмдүк дүң өндүрүмдүн мааниси 2005-2015-жж. 3, 7 эсе өстү. Калктын ар бир кишиге чөлкөмдүк дүң өндүрүмдүн өсүшүнүн эң жогорку темптери Баткен облусунда байкалат (4,4 эсе). Өсүштүн республика менен салыштыруу төмөн темптери Ош, Нарын жана и Талас облустарында белгиленген, аларда калктын ар бир кишиге чөлкөмдүк дүң өндүрүмү 2,7; 2.9 жана 2,8 эсе өскөн.

2-Таблица - Кыргыз Республикасында калктын ар бир кишиге чөлкөмдүк дүң өндүрүмдүн көлөмүнүн өзгөрүү динамикасы, учурдагы баалар менен, сом

Облустар	2005ж.	2010ж.	2011ж.	2012ж.	2013ж.	2014ж.	2015ж.
Баткен	8727	21068	32342	33696	36433	38812	39073
Жалал-Абад	12500	27650	33680	37169	36893	41411	46302
Ысык-Көл	31340	82549	99780	82403	114538	115984	110950
Нарын	16738	29298	30298	35652	37848	43483	49190
Ош	10086	20016	27350	25513	25265	27774	27830
Талас	21321	32876	29383	41086	47351	57050	59906
Чүй	22375	37306	52422	51529	58018	69374	84865
Кыргыз Республикасы	20000	42400	54400	58800	65016	71800	75497

Булактар: автор тарабынан Улуттук статистика комитеттин маалыматтынын негизинде түзүлдү

Чөлкөмдөрдүн кесилишинде экономиканын тармактык түзүлүшүнүн өзгөрүүсү аталган белги боюнча республиканын облустарын үч топко бөлүүгө шарттайт. Биринчи топко социалдык-экономикалык жактан эң өнүккөн Ысык-Көл жана Чүй облустары кирет. Бул топто экономиканын тармактык структура түзүлөт, ал өнөр жайдын өнүгүүсүнүн жетишерлик жогорку деңгээли менен мүнөздөлөт (республиканын өнөр жай өндүрүмдүн 65,0 %дан ашык өндүрүмү чыгарылат), ал айыл чарба өнөр жайынан ашат. Чөлкөмдөрдүн аталган тобу республиканын масштабында тейлөө тармагынын жана туризмдин өнүгүү деңгээли менен айырмаланат, бул келечекте дагы динамикалык өнүгүү үчүн мүмкүнчүлүктөргө ээ.

Экинчи топко эки чөлкөм – Баткен жана Жалал-Абад облусттары кирет. Бул чөлкөмдөрдө айыл чарбанын үлүшүнүн кыскартуусуна карабастан, ал бир далай жогору бойдон калат (31,0-34,0%) жана анализделген мөөнөт учурунда өнөр жайдын бөлүгү (10.0%га жогору) жана тейлөө тармагы (30,0%га жогору) өскөн. Бул топтун динамикасында айыл чарбанын бөлүгүнүн төмөндөшүнүн жана өнөр жай жана тейлөө тармагынын өсүшүнүн тенденциясы байкалат. Ошондой эле бул облустарда республикада өндүрүлгөн пахтанын, жер-жемиштердин, абрикостордун ж.б. негизги бөлүгү чыгат.

Башкаларга караганда начар өнүккөн экономикалык чөлкөмдөрдүн үчүнчү тобуна республиканын Ош, Нарын жана Талас облусттары киришет. Жогору аталган республиканын облустарында айыл чарбанын салыштырмалуу салмагы 40,0 %дан ашат. Андан тышкары өнөр жайдын салыштырмалуу салмагынын төмөндөш тенденциясы байкалат.

Чөлкөмдүк экономиканын тармактык структурасындагы олуттуу айырмачылыктары көбүнчө чөлкөмдөргө байманаттарды тартуу калыптанган тажрыйба менен шартталган. Чөлкөмдүк кесилиште чет мамлекеттик байманаттарды абдан текши эмес тартуу боюнча 3-таблицадагы берилген маалымат далилдейт.

Чүй облусуна байманаттардын 10,7 %, Ысык-Көл облусуна 16,1% жана Жалал-Абад облусуна 24,6 % келет. Байманаттарды тартуу деңгээли акыркы эки чөлкөмдүн өлкөнүн ички дүң өндүрүмүнө алардын салыштырма салмагынан жогору. Жалпысынан бул 3 экономикалык жактан өнүккөн өлкөнүн чөлкөмдөрүндө байманаттардын жартысынан көбү (51,6%) келет, ал өлкөнүн аталган чөлкөмдөрүнүн жогорку байманаттык кызыктыргычтыгы жөнүндө маалымдайт.

3-Таблица - Кыргыз Республикасында чөлкөмдөр боюнча түз чет аралык байманаттардын түшүшү, АКШнын млн. доллары менен

Облусттар	2010ж.	2011ж.	2012ж.	2013ж.	2014ж.	2015ж.
Баткен	2,6	56,6	11,6	6,7	16,1	24,2
Жалал-Абад	139,3	66,5	99,3	138,3	130,3	202,2
Ысык-Көл	204,0	437,5	124,6	105,2	184,0	132,4
Нарын	0,1	0,3	0,1	16,4	5,8	2,5
Ош	4,9	13,2	11,5	19,8	4,8	3,5
Талас	38.9	6,3	36,5	5,3	34,4	0,9
Чүй	26,9	74,5	101.5	348,5	173,3	88,1
Кыргыз Республикасы	666,1	849,2	590,7	964,5	727,1	818,0

Булактар: автор тарабынан Улуттук статистика комитеттин маалыматтынын негизинде түзүлдү

Чет элдик байманаттардын көлөмү боюнча тарткан кичи чөлкөмдөрдүн арасынан өзгөчө Баткен облусун белгилесе болот, бул чөлкөмгө 2,9%дан ашык байманаттар келет. Байманаттар негизинен айыл чарба өндүрүмүн кайта иштеп чыгуу тармагына берилет. Ош, Талас жана Нарын облустарынын экономикасына чет элдик байманттар эң аз тартылат, аларда байманаттарды тартуу мүнөзү туруктуу эмес мүнөзгө ээ.

Чөлкөмдөрдүн өнүгүүсүнүн инфраструктуралык мүмкүнчүлүктөрүнө мүнөздөмө берүү максатында шаарлардын жана шаардык типтеги поселоктордун жыштыгынын

көрсөткүчтөрү эсептелген (жайлаштыруунун жыштыгы), өлкөнүн аймактарынын кесилишинде цивилизациянын индекси жана инфратүзүмүнүн индекси, территориянын аянттарынын аныкталган мамилеси менен аныкталган, алар территориянын аянттарынын, облустун шаардык жана айыл калкынын аталган облустун шаарларынын жана шаардык типтеги поселоктордун суммардын санына жарана мамилеси менен аныкталган.

Шаардагы жайлаштыруунун көрсөткүчтөрүнүн жогорку деңгээли тигил же бул чөлкөмдүн аймактарда инфратүзүмдүн жана инфрабайланыштардын өнүгүүсүндөгү көйгөйлөрдүн бар болуусун тастыктайт. Жайлаштыруунун жыштык көрсөткүчтөрү мамлекеттин айыл аймактарында, өнүккөн чөлкөмдөргө салыштырмалуу жогору экени чөлкөмдөрдүн инфраөнүгүүсүнүн бөлүнүүсүн тастыктайт. Жайлаштыруунун эң жогорку жыштык көрсөткүчү Нарын (45,2), Ош (12,5) жана Талас (11,4) облустарында, аларда чөлкөмдүк экономикада айыл чарбасынын салыштырма салмагы жогору жана калкы негизинен айыл жеринде жашаганы мамлекеттин өнөр жайы өнүккөн чөлкөмдөрүнө салыштырмалуу инфратүзүмдүн жана коммуникациянын өнүгүүсүндө көйгөйлөр бар экенин тастыктайт. Ошого жараша бул көрсөткөчтөр аймактын кичине өлчөмүндө шаарлар жана шаардык жайлаштыруулар көбүрөөк жайгандыктан, Чүй жана Жалал-Абад облустарында бир кыйла төмөн.

Экинчи маанилүү көрсөткүч – инфратүзүм жана коммуникациянын тармактары бир далай өнүккөндүгү шаардык калктын азыркы абалы цивилизациянын индексин чагылдырат. Республиканын бардык чөлкөмдөрү боюнча бул көрсөткүч орточо республикалыкка салыштырмалуу төмөн жана жалпысынан мамлекеттин бардык чөлкөмдөрүндө шаардык жайлаштыруунун жетилбегенин күбөлөндүрөт.

Акыркы инфратүзүмдүк көрсөткүч – инфратүзүмдүн индекси айыл жергесинде инфратүзүмдүн өнүгүүнүн, мамлекеттин чөлкөмдөрдөгү калкты камсыз кылууга мүмкүнчүлүк берет. Эң жогорку көрсөткүчтөр Нарын (236,), Ош (378,0) жана талас (212,0), алар орто республикалык көрсөткүчтөрдөн 2,4; 3,9 жана 2.1ге жогору болуп, инфратүзүм жана коммуникацияга муктаж болгон калктын санын көптүгү тууралуу тастыктайт. Чүй, Жалал-Абад жана Ысык-Көл облустарында инфратүзүмдөрдүн өнүгүүсүнүн ылайыктуу көрсөткүчтөрү мамлекеттин бул чөлкөмдөрүндө инфратүзүндүн өнүгүнүн деңгээли жана байманаттык жагымдуулугу жөнүндө көрсөтүп турат.

Республика боюнча калктын жан башына орточо туура келүүчү кирешеси 4074 сомду түзгөнүнө карабастан, анын көлөмү жана түзүмү боюнча маанилүү чөлкөмдүк айырмачылыктар бар. Биринчиден эки гана Чүй жана Ош облустарында орточо республикалык деңгээлдин 9,2 жана 3,8%га ашыра кетүүсү белгилеп кетишибиз керек. Калктын эң төмөн орто айлык кирешеси Жалал-Абад, Талас жана Нарын облустарында, кирешенин деңгээли республика боюнча 18,5; 12,5 жа 18,8%га төмөн (2-сүрөт.).

Чөлкөмдүк өнүгүүдө чөлкөмдөрдүн тышкы экономикалык ишмердүүлүгү маанилүү орун ээлейт. Бардык чөлкөмдөрдөн ичинен Талас облусу гана тышкы соодагы экспорт-импорттун оң балансына ээ, айыл чарбанын жетектөөчү тармагынын – дан буурчактын (буурчак) экспортунун көбөйүшү менен байланыштуу. Жалал-Абад облусу 2014-ж. Тышкы соода айлануусунун оң

салдоосуна ээ болуп, 2015-ж. Өндүрүмдүн экспортун кыйла кыскарткандыгынан тескери тышкы балансына алып келди. чөлкөмдүк

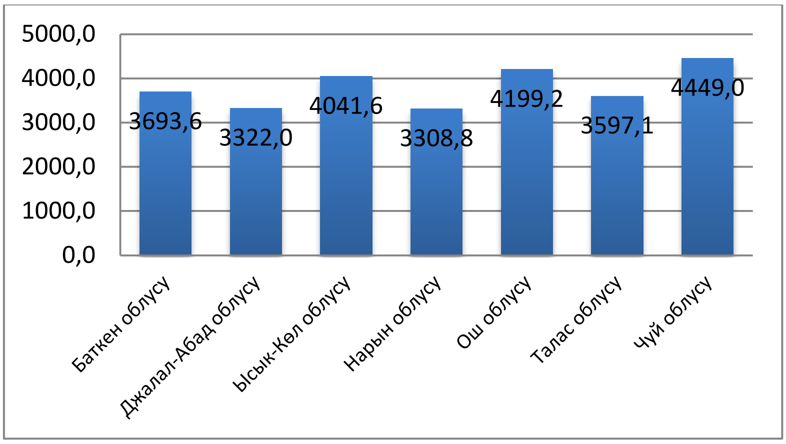

2-сүрөт. 2015-жылы Кыргыз Республиканын аймагындагы киреше (калктын орточо жан башына, айына сом)

Булактар: Улуттук статистика комитетинин маалыматы боюнча автор тарабынан түзүлгөн.

Чөлкөмдөрдү социалдык-экономикалык өнүгүүнү 14 кесилишкен көрсөткүчтөр боюнча топтомдуу баалоону өткөрүү чөлкөмдөрдү барктуулугу жана маанилүүлүгү боюнча бөлүштүрүүгө мүмкүндүк берди: биринчи орунду Чүй облусу, андан кийин Ысык-Көл, Жалал-Абад, Ош, Баткен, Талас жана Нарын облустары ээлейт (4-Таб.). Белгилей кетчү нерсе, чөлкөмдөрдүн барктуулугун аныктоонун шарттуу мамилеге карабастан, негизги социалдык-экономикалык көрсөткүчтөр боюнча Кыргыз Республикасынын чөлкөмдүк өнүгүүнүн калыптанган деңгээлин чагылдырат.

4-Таблица - Негизги социалдык-экономикалык көрсөткүчтөрү боюнча Кыргыз Республикасынын чөлкөмдөрдүн ордун бөлүштүрүү

Көрсөткүчтөр	Баткен облусу	Жалал-Абад облусу	Ысык-Көл облусу	Нарын облусу	Ош облусу	Талас облусу	Чүй облусу
Аймактын аянты	7	3	2	1	4	6	5
Актив. экон. калктын саны	5	2	4	7	1	6	3
Жумуш менен кам.бол. саны	5	2	4	7	1	6	3
Жалпы. калкта экон.акт. калктын саны	6	4	5	7	2	1	3
Чөл.дүн өндүрүм	5	3	1	7	4	6	2
Орточо жан баш. келген киреше	5	7	3	6	4	2	1
Өнөр жайдын өндүрүмү	4	3	2	6	5	7	1
Айыл чарбанын өндүрүмү	6	2	4	7	3	5	1
Соода-сатыктын көлөмү	5	2	4	7	3	6	1

Чарб. жүрг.саны	5	2	4	6	1	7	3
Негизги кап-га байманаттар	6	3	2	4	5	7	1
Калктын санына ИДӨ	4	6	1	5	7	3	2
Бир ишкананын ИДӨсү	5	4	1	7	6	3	2
Бир жумуш менен камсыз болгонго ЧДӨ	5	6	1	3	7	4	2

Булактар: Улуттук статистика комитетинин маалыматы боюнча автор тарабынан түзүлгөн

Өлкөдө чөлкөмдүк өнүгүүнүн теңдеминин жоктугу чөлкөмдүк башкаруу системасынын көпчүлүк учурда натыйжасыздыгы менен шартталган. Чөлкөмдүк өнүгүүнү жөнгө салуунун калыптанган системасы (республикалык башкаруу органдары, облустардагы КРнын Өкмөтүнүн өкүлчүлүктөрү, райондук мамадминистрациялары, жергиликтүү өзбашкаруу органдары) чөлкөмдүк экономиаларды өнүгүүсүн жөнгө салууну жана натыйжалуу башкарууга мүмкүнчүлүк бербейт. Адатта, ёлкөмдүк иштетилүүчү программаларда чөлкөмдөрдүн мүмкүнчүлүгү жана артыкчылыгы эске алынбай, негизинен чөлкөмдүк экономикалардын эскичил түзүмүнүн сакталышы чөлкөмдүк өнүгүүнүн маанилүү өзгөчөлүктөрүнүн себеби болгон чөлкөмдөрдүн салыштырмалуу жана атаандаштык артыкчылыктарынын иш жүзүнө ашыруусуна тоскоол болот.

«Интеграция шарттарында аймактык өнүгүүнүн механизмдери жана багыттары» аттуу үчүнчү бапта озуп кеткен өнүгүүнү калыптандыруунун негизинде чөлкөмдүк өнүгүүнүн стратегиялык башкаруунун жакшыртуунун багыттары белгиленип, чөлкөмдүк экономиканын атаандаштык өнүгүү боюнча сунуштоолор, чөлкөмдүк экономиканын атаандаштык өнүгүүсүн жогорулатуунун экономика-математикалык модели иштелип чыкан.

Кыргызстандын социалдык-экономикалык өнүгүүнү талдоо чөлкөмдүк өнүгүүнүн стратегиялык башкаруунун милдеттеринин чечилишин актуалдаштырууну талап кылган төмөнкү өзгөчөөл көйгөйлөрдү аныктоого мүмкүндүк берди:

- улуттук экономиканын өнүгүүнүн турбуленттик мүнөзү менен жана чөлкөмдүк экономикалардын аларга болгон кайта жооп менен шартталган чөлкөмдүк өнүгүүнүн тездиги жана дифференциалдык деңгээлдердин тереңделиши;
- негизинен мээнеттүү чийкиз тармакка (айыл чарба) таянган, чөлкөмдүк экономикалык системалардагы чөлкөмдүк экономиканын начар өнүккөн түзүмдүн күчөтүлүшү;
- чөлкөмдөрдүн начар инвестициялык жагымдуулугу, чөлкөмдүк экономикадагы инвестициялык каражаттардын курч жетишсиздиги, алардын индустриялык-инновациялык өнүгүүшүнүн чектелген мүмкүнчүлүктөрү;
- чөлкөмдүк өнүгүүнүн калыптанган башкаруу системасынын натыйжасыздыгы, жергиликтүү жана чөлкөмдүк мамлекеттик башкаруунун төмөн дарамети;
- республиканын чөлкөмдөрүнүн түз байланышынын жоктугу жана интеграциялык процесстерге чөлкөмдүк түзүлүүнүн начар кошолуусу.

Бул шарттарда стратегиялык башкаруу чөлкөмдүк өнүгүүнүн көрсөтүлгөн көйгөйлөрүнүн чечилишинин негизги аспап жана ЕАЭБдин алкагында биргелешүү процесстердин тереңдетүү шарттарында мамлекеттин чөлкөмдөрдүн социалдык-экономикалык узак мөөнөттүү өнүгүүнү башкаруу катары каралышы керек. Чөлкөмдүү өнүгүүнү стратегиялык башкаруунун максаты болуп чөлкөмдөрдүн евразиялык экономикалык мейкиндикке айлануусунун жана жырашташуунун негизинде чөлкөмдүк экономиканын өнүгүүсү, чөлкөмдүн атаандаштык артыкчылыктарына жетишүү, социалдык-экономикалык өнүгүүнүн жогорку темптерин камсыздоо, узак мөөнөттө калктын жашоо шарттарынын сапатын жана деңгээлин жогорулатуу эсептелет.

Чөлкөмдөрдүн өнүгүүсүнүн стратегиялык башкаруусу чөлкөмдүн төмөнкү көйгөйлөрүн чечүүгө багытталган: чөлкөмдөрдүн узак мөөнөттөгү туруктуу жана атаандаштык мүмкүнчүлүгүн камсыз кылуу; келечекте чөлкөмдүк өнүгүүнүн терс тренддеринен арылуу; чөлкөмдүк атаандаштык артыкчылыктарын натыйжалуу колдонуу жана ырашташуу шарттарында атаандаштык өнүгүүнү камсыз кылуу.

Ушуга байланыштуу, биз өткөргөн талдоо көрсөткөндөй, Кыргызстанда чөлкөмдүк экономиканын атаандаштыктын ийкемдүү моделин иштеп чыгуу жана иш жүзүнө ашыруу максатка ылайыктуу болот. Биз оюбузча, ийкемдүү моделде чөлкөмдөрдүн экономикалык өнүгүүнүн демилге берүүчү деңгээлине чечкиндүү роль бөлүнөт. ЕАЭБдин алкагында улуттук экономиканын өнүгүшүнүн жана натыйжалуу биргелешүүнүн зарылдыгына байланыштуу мамлекетте келечежолдуу озуп кеткен чөлкө (ОКЧ) үлгүсүндө чөлкөмдөрдүн экономикалык өсүшүнүнө демилге берүү максатка ылайыктуу.

Аймактардын экономикалык өсүүшүн келечек көз караш менен баамдоо үчүн биз иштеп чыккан чөлкөмдөрдүн рейтинг баалоонун жыйынтыктарынында чөлкөмдөрдүн экономикалык өнүгүүнүн мүмкүнчүлүгүн чагылдырган негизги 14 көрсөткүчтөрү боюнча социалдык-экономикалык өнүгүүсүн колдонуу максатка ылайыктуу. Баткен облусунун чек ара жанындагы өзгөчө макамын, анын экономикалык өсүүнүн салыштырмалуу жогорку темптеринин аныкталган эске алуу менен облусту мыйзам чегинде өнүгүнүн озуп кеткен аймагы макамы деп бекитиши зарыл. Мунун натыйжасында анын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө чет өлкөлүк жана ата мекендик капиталдын келүүсү көбөйүшү чөлкөмдүн экономикалык өнүүгүшүнүн темптеринин тездетүүсүнө мүмкүндүк берет.

Ушундан улам эмгекте Баткен облусунун өнүгүүсүнүн келечек максаттары белгиленген. 2030-жылына облустун негизги көрсөткүчтөрүнүн чыныгы маанилерин болжолдоо үчүн Кобба-Дугластын өндүрүш функциясынын негизинде пайда болгон өндүрүмдүн чоңдугу чыныгы эмгектин сарпталышынан жана колдонулган байманаттардан белгиленген көз карандылыгы колдонулган, ал:

$$Y = AK^{\alpha}L^{\beta}$$

мында Y, L,K – эмгектин чыгарылышынын жана капиталдын каражаттарынын көлөмү, ошого жараша A, α, β – функциянын параметрлери.

Моделде өзгөрмө катары: көз каранды өзгөрүүчү – дүң продукт (Y), таасир берүүчү өзгөрүүчү – байманаттардын жалпы көлөмү общий (X_1) жана жумуш менен камсыз болгондордун саны (X_2) тандалып алынган. Өндүрүштүк функциянын көрсөткүчтөрүн эсептеп чыгыш үчүн MS EXSELдин «Берилмелерди талдоо» пакети

колдонулган Жогору айтылганды эске алуу менен, ошондой эле байманаттардын көлөмүнүн өсүүнүн орто темптерин жана жумуш менен камсыз болгондордун санын эсептөөнүн негизинде Баткен облусунун чөлкөмдүк дүң өндүрүмдүн (ЧДӨ) көлөмүнүн, байманаттардын жана калктын санынын болжолдуу көрсөткүчтөрү аныкталган. (5-таблица.).

Баткен облусунун 2030-жылга чейин жумуш менен камсыз болгондордун саны жана байманаттардын көлөмүнүн өсүшүнө жараша ЧДӨнүн өсүшү божомолдоо менен ЧДӨнүн көлөмүнүн болжолдуу көрсөткүчтөрү эсептилип чыккан. Болжомол боюнча облустун өзгөчө макамы орто республикалык маанилерге салыштырмалуу байматтардын өсүү көлөмү жана темптери озуп кетишине оң таасир этет. Мында ИДнүн көлөмүнө байманаттардын катышынын сакталышы менен (20%), облустун жеңилдик макамынын эсебинен байманаттарды тартуунун көлөмү 2030-жылы 3,0 эсе көбөйөт.

Облустун экономикасынын динамикалык өнүгүүсү демографиялык кырдаалдын жана эмгек каражаттардын жакшыруусуна таасир берет. Ушуга байланыштуу биздин болжолубуз боюнча калктын саны 32%га өсүп, 650,0 миң кишиге жетет. Ошондой эле эмгек каражаттар да 32%га көтөрүлүп, 210,0 миң кишини түзөт.

5-Таблица - 2030-ж. Баткен облусундагы эмгек каражаттары жана байманаттар, ИДӨнүн болжолдуу көрсөткүчтөрү

Жылдар	Y	X_1	X_2
2016	18667,34	3650,79	182,91
2017	19974,05	3802,39	184,74
2018	21492,08	4054,81	186,59
2019	23211,45	4308,06	188,45
2020	24720,19	4838,16	190,34
2021	26598,92	5317,55	192,24
2022	28620,44	5673,84	194,17
2023	30795,60	6131,02	196,11
2024	33136,06	6889,11	198,07
2025	35786,95	7448,14	200,05
2026	38649,90	7808,11	202,05
2027	41162,15	8369,94	204,07
2028	43837,69	8930,94	206,11
2029	46687,14	9493,84	208,17
2030	49721,80	9957,7	210,25

Булактар: автор тарабынан эсептелген

Жогоруда айтылганды эске алуу менен, ошондой эле байманаттын жана жумуш менен алек болгондордун санын орто өсүү темптин негизинде Баткен облусундагы ИДӨнүн көлөмүнүн, байманаттын, калктын санынын божолдуу көрсөткүчтөрү аныкталган. Эконометрикалык моделин колдонуунун талдоонун жыйынтыктыктарынын корутундусу 6-таблицада берилген.

6-таблицада көрүнүп тургандай Баткен облусунун атаандаштыктын болжолдуу көрсөткүчтөрү чыныгы маанилеринен бир топ жогору. Эсеп-кысаптар далилдегендей Баткен облусу өнөр жай-инновациялык өнүгүү мүмкүнчүлүгү бар болуусу 2030-жылга максаттуу көрсөткүчтөргө жетип, чөлкөмдүк дүң өндүрүм

менен орточо республикалык деңгээл боюнча калктын санынын ортосундагы азыркы бөлүнгөндү (15,0 пункттан жогору) кыскартууга, республиканын ИДӨгө облустун кошкон салымын 3,9тан 4,5%га жогоруталууга болот.

6-Таблица - Баткен облусунун экономикасынын атаандаштыгынын чыныгы жана болжолдуу көрсөткүчтөрү

Көрсөткүчтөр	2010-ж.	2015-ж.	2020-ж.	2030-ж.
ЧДӨдө өндүрүштүн үлүшү, % менен	5,8	11,5	17,0	20,0
КРнын өнөр жайдын жалпы көлөмүнөн облустун өндүрүшүндө өндүрүмдүн үлүшү, % менен	2,2	2,8	3,5	4,5
ЧДӨдө байманаттардын үлүшү	20,0	20,0	20,0	20,0
Байманаттын жалпы көлөмүнөн байманаттын үлүшү, % менен	87,9	91,0	94,0	90,0
Жалпы байманаттардын көлөмүнөн билим берүү, илимге байманаттын үлүшү, % менен	2,4	3,2	5,0	7,8
Облустун калктын санына ЧДӨнүн көлөмүнүн катышы жалпы республикалык деңгээлине салыштырмалуу, % менен	49,6	52,0	55,0	65,0
ИДӨ калктын жан башына, кезектеги баа менен, сом	21068	39073	48300	75994
Республиканын ИДӨнүн жергиликтүү дүң өндүрүмдүн үлүшү, % менен	3,2	3,9	4,2	4,5
КРнын жалпы экспорттун көлөмүнөн экспорттук өндүрүмдүн үлүшү, % менен	0,8	0,5	1,2	3,2

Булактар: автор тарабынан эсептелген

Белгиленгендей, Баткен облусунун жогоруда айтылган өнүгүүнүн келечк максатттарына жетиш үчүн атаандаштыктын күчтүү белгилери болуп чөлкөмдүк экономикага байманаттарды тартуу жана ИДӨдө байманаттардын үлүшү 20,0%ды түзүшү керек. Андан тышкары биздин оюбуз боюнча чөлкөмдүк экономиканы замангалоо үчүн байманаттардын жалпы көлөмүндө инновацияларга (билим берүү жана илим) байманаттардын үлүшү озуп кетүүчү темп менен өсүшү зарыл. Бул белги чөлкөмдүк экономиканын инновациялык өнүгүү мүмкүнчүлүгүн баамдап, инновациялык байманаттардын үлүшү 3,2ден 7,8%га чейин көбөйөт.

Байманаттарды тартып келүүдө чөлкөмдүн артыкчылыктарын натыйжалуу колдонуунун жана жеңилдетелген салык салуунун эсебинен облустун экспорттук мүмкүнчүлүгү өскүн өнүгүүсү божомолдонот. Божомолдонуучу мөөнөткө республикалык экспорттун көлөмүнөн облустун үлүшү (2015-жылы) 0,8%дан 3,2%га чейин көбөйөт. Баткен облусунун атаандаштык өнүгүүсүнүн негизги белгиси болуп өнөр жайдын озуп кетүүчү өнүгүүсү экептелет. Биздин эсептөө боюнча ушунун эсебинен ИДӨдө өнөр жайдын үлүшү 20,%га же 8,5 пунктка чейин көбөйөт. Баткен облусунун экономикасынын экспорттук мүмкүнчүлүгүнүн олуттук өсүшү келечекте чөлкөмдүк экономиканын атаандаштык мүмкүнчүлүгүнүн жогорулашы жана облустун стратегиялык башкаруунун көрсөтүлгөн максаттарын тандап алуусун негиздейт.

ЖЫЙЫНТЫКТАР ЖАНА СУНУШТАР

Өткөрүлгөн изилдөөнүн негизинде төмөнкү жыйынтыктар жана сунуштар чыгарылган:

1. Кыргыз Республикасынын улуттук экономикасына чөлкөмдүк өнүгүүнүн түзүмүнүн жана шарттарынын территориялык ажыратуу мүнөздүү. Чөлкөмдүк өнүгүүдөгү олутуу өзгөрүүлөр чөлкөмдүк экономиканын тармактык түзүмү менен, чөлкөмдөргө байманаттарды тартуу калыптанган тажрыйбасы шарттанган.

2. Республиканын чөлкөмдөрүнүнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүндөгү калыптанган айырмалыктар чөлкөмдөрдү башкаруунун натыйжасыз системасы менен шартталганы аныкталган. Алар чөлкөмдөрдүн мүмкүнчүлүктөрүн натыйжалуу колдонууга эмес, чөлкөмдүк экономикалардын өнүгүүсүнүн калыптанып калган түзүмдөрүн жана багыттарын сактап калуусуна багытталган. Чөлкөмдүк өнүгүүнү жөнгө салуунун мындай мамилеси чөлкөмдөрдүн атаандаштык жана салыштырмалуу артыкчылыктарын иш жүзүнө ашырууга мүмкүнчүлүк бербей, республикадагы чөлкөмдүк өнүгүүнүн чыныгы айырмачылыктардын себеби болгон, чөлкөмдөрдүн экономикасынын эскини жактаган салттуу түзүмүн сактап калат.

3. Кыргызстандын ЕАЭБге кириши евразиялык ырашташуунун өнүгүүсүндөгү чөлкөмдүк атаандаштык мүмкүнчүлүгүнүн көйгөйлөрүн актуалдаштыраары аныкталган. ЕАЭБдин алкагындагы тыгыз ырашташууда чөлкөмдөр салыштырмалуу артыкчылыктарына ээ болуучу, чөлкөмдүк экономикалардын түзүмдөрүн белгилүү оңдотууларды өткөрүү керек.

4. Чөлкөмдүк өнүгүүнүн стратегиялык башкаруусуна өтүшү максатка ылайыктуулугу негизделген. Чөлкөмдүк өнүгүүнүн стратегиялык башкаруусунун маңызын узак мөөнөттөгү чөлкөмдүн атаандаштык артыкчылыктарын түзүү, өнүгүү жана күчөтүү механизмдерин иштеп чыгуу түзөт. Чөлкөмдүк өнүгүүнүн стратегиялык башкаруусу чөлкөмдүк экономиканын багыттарын тереңдетип кайра өзгөртүү менен да, чөлкөмдүк экономикалык саясаттын аймактык башкаруунун механизмдери менен да камсыз кылынат.

5. чөлкөмдүк өнүгүүнүн стратегиялык башкарууга этап боюнча ишке өтүүсү сунушталып, биринчи этапта чөлкөмдүк өнүгүүнүн деңгээлдеринин туруктулуугу, экинчиде – Кыргызстандын ЕАЭБге киришини менен шартталган чөлкөмдөрдүн өндүрүштүк артыкчылыгынын жана мүмкүнчүлүктөрүнүн натыйжалуу колдонуунун негизинде социалдык-экономикалык өнүгүүсү камсыз кылынат; жана үчүнчү этапта – начар өнүккөн чөлкөмдөрдүн атаандаштык өнүгүүсү жана чөлкөмдүк өнүгүүнүн азыркы шайкеш келбегендикти жеңип чыгуу.

6. Мамлекеттин экономикалык ырашташуу шарттарында чөлкөмдөрдүн келечектеги экономикалык өсүүшүнө жана чөлкөмдүк экономикаларынын атаандаштык мүмкүнчүлүктөрүн жогорулатууга демилге берүү үчүн чөлкөмдүк өнүгүүнүн стратегиялык башкаруунун ийкемдүү моделин колдонуу сунушталат. Аймактардын келечек экономикалык өсүүнү баамдоо үчүн эмгекте чөлкөмдүк өнүгүүнүн рейтинг баалоону колдонуу максатка ылайык. Атаандаштык мүмкүнчүлүгү бар болгон базалык чөлкөмдөрдүн негизинде өнүгүүсү озуп кетүүчү райондорду же зоналарды (ӨОЗ) мыйзам деңгээлинде түзүү зарыл.

7. Баткен облусунун мисалында чөлкөмдүк өнүгүүнүн стратегиялык башкарууну колдонуу анын өнүгүүсүнүн келечек максаттарын жана жетүүнүн белгилерин негиздүү болжолдоого мүмкүндүк берди. Баткен облусунун шарттарында өнүгүүнүн келечек максаттарына жетүү үчүн атаандаштыктын маанилүү белгилери болуп байманаттарды тартуунун көбөйүшү, өнөр жайдын озуп кетүүчү өнүгүүсү жана экспорттун мүмкүнчүлүгүнүн өсүүсү экени аныкталды. Бул учурда чөлкөмдүк дүң өндүрүмдүн 2015-жылдын көрсөткүчтөрүнө салыштырмалуу 2030-жылы көбөйүшү облустун орто республикалык деңгээл боюнча калктын санына чөлкөмдүк дүң өндүрүмдүн көлөмүнүн артта калышын бир кыйла басаңдатып, чөлкөмдү стратегиялык башкаруунун максаттарды тандап алууну негиздөөнү күбөлөндүргөн чөлкөмдүк экономиканын атаандаштык мүмкүнчүлүгүн жогорулатат.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА БАСЫЛЫП ЧЫККАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. Джаилова, А.Д. Механизмы стратегического управления региональным развитием [Текст] / А.Д.Джаилова //Реформа. -2014. -№2(62).-С.25-29.
2. Джаилова, А.Д. Международный опыт стратегического управления региональным развитием [Текст] / А.Д.Джаилова //Вестник КНУ им. Ж.Баласагына. - 2014.-. Часть 1. – С.149-153.
3. Джаилова, А.Д. Совершенствование системы государственного регионального антикризисного управления [Текст] / А.Д.Джаилова //Вестник КЭУ. - 2015.-№3(33).-С.50-53.
4. Джаилова, А.Д. Роль органов местного самоуправления в эффективном управлении стратегическими отраслями экономики Кыргызстана [Текст] /А.Д.Джаилова, Т.К.Камчыбеков //Научная дискуссия: вопросы экономики и управления. - 2016.- № 1 (45).-С.108-114.
5. Джаилова, А.Д. Инвестиции в стратегическом развитии регионов Кыргызстана [Текст] /А.Д.Джаилова //Сборник «Экономика и современный менеджмент: теория и практика» АНС «СибАК». -2016.- № 1 (55) .-С.84-93.
6. Джаилова, А.Д. Инвестиции в жилищное строительство, как фактор социально-экономического роста государства. [Текст] / А.Д.Джаилова, С.Д.Чолбаева //Сб. ст. по материалам Международной научно-практической конференции «Научная дискуссия: вопросы экономики и управления». -2016. – № 3 (47). – С. 48-52.
7. Джаилова, А.Д. Кластерные механизмы развития региональной экономики [Текст] / А.Д.Джаилова //Известия вузов Кыргызстана. -2016. -№ 6.-С.97-101.
8. Джаилова, А.Д. Экономический рост и бедность в регионе [Текст] / А.Д.Джаилова //Проблемы современной науки и образования. -2016. - № 24 (66). – С.25-28.
9. Джаилова, А.Д. Кыргыз Республиканын аймактарынын айыл чарба секторунун чийки зат кайра өзгөчөлүктөрү [Текст] / А.Д.Джаилова //Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. -2016. -№ 10.-С.134-136.
10. Джаилова, А.Д. Конкурентоспособность регионального развития Кыргызстана в условиях Евразийской интеграции [Текст] / А.Д.Джаилова //Экономические науки в России и за рубежом. -2016. -С.18-22.

11. Джаилова, А.Д. Стратегия регионального развития Кыргызстана: реалии, риски и новые возможности [Текст]/ Д.С.Джаилов, А.Д.Джаилова //мат. межд. научно-практ. конф. «Научная дискуссия: вопросы экономики и управления». –2017.- № 1(57).– С. 44-52.

Джаилова Асел Джумабековнанын "Кыргыз Республикасынын аймактык өнүктүрүү боюнча стратегиялык башкаруусу" аттуу темадагы 08.00.05. - «Экономика, ишканаларды, тармактарды, топтомдорду уюштуруу жана башкаруу» адистиги боюнча экономика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: чөлкөм жана чөлкөмдүк өнүгүү, стратегиялык башкаруу, чөлкөмдүк дүң өндүрүм, чөлкөмдүк экономиканын түзүмү, байманат, киреше, биргелешүү, атаандаштык.

Изилдөөнүн объектиси: өлкөнүн чөлкөмдөрүнүн коомдук-экономикалык өнүгүүсү.

Изилдөөнүн предмети болуп ырашташуу шарттарында чөлкөмдүк өнүгүүнүн стратегиялык башкарууда экономикалык мамилелердин системасы эсептелет.

Изилдөөнүн максаты: ырашташуу шарттарында чөлкөмдүк өнүгүүнүн стратегиялык башкаруусун жакшыртуучу багыттарды жана механизмдерди иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн методдору: экономикалык, монографиялык, салыштырмалуу жана системалык талдоо, эксперттик баа берүү модели жана математикалык методдор.

Алынган жыйынтыктар ырашташуу шарттарында чөлкөмдүк өнүгүү стратегиялык башкаруунун теориялык негиздери тереңделип; коомдук-экономикалык өнүгүүнүн деңгээли боюнча чөлкөмдөрдү даражалуу ажырымдоо жана чөлкөмдөргө рейтинг баа берүү жүргүзүлдү; чөлкөмдүк өнүгүү стратегиялык башкарууну жакшыртуу үчүн багыттар аныкталган; чөлкөмдүк экономикалардын атаандаштык мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүү үчүн сунуштар иштелип чыккан; чөлкөмдүк экономиканын атаандаштык мүмкүнчүлүгүн жогорулатуучу экономико-математикалык модель иштелип чыккан.

Изилдөө деңгээли: алныган жыйынтыктар Кыргызстанда чөлкөмдүк өнүгүүнүн стратегиялык башкарууну иш жүзүндө пайдалануу үчүн жарактуу болгон конкреттүү сунуштар иштелип чыкты. Бул изилдөөнүн материалдары чөлкөмдөрдү башкаруунун жана өнүктүрүүнүн стратегиялык программаларын иштеп чыгууда колдонууга мүмкүн болуп, чөлкөмдүк өнүгүүнү жөнгө салуунун жана мамлекеттик башкаруунун сапатын, натыйжалуулугун жогорулатууда колдонулушу мүмкүн.

Колдонуу чөйрөсү: эмгекте камтылган сунуштар башкаруунун мамлекеттик жана чөлкөмдүк органдары чөлкөмдөрдү стратегиялык башкарууну жакшыртууда жана ырашташуу шарттарында чөлкөмдүк өнүүгүнүн программаларын иштеп чыгууда колдонулушу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации Джаиловой Асель Джумабековны на тему «Стратегическое управление региональным развитием Кыргызской Республики», представленной на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.05 – «Экономика и управление народным хозяйством (экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами)

Ключевые слова: регионы и региональное развитие, стратегическое управление, валовой региональный продукт, структура региональной экономики, инвестиции, доходы, интеграция, конкурентоспособность.

Объектом исследования: является социально-экономическое развитие регионов страны.

Предметом исследования является система экономических отношений в процессе стратегического управления региональным развитием в условиях интеграции.

Цель диссертационного исследования: разработка направлений и механизмов совершенствования стратегического управления региональным развитием в условиях интеграции.

Методы исследования: экономического, монографического, сравнительного и системного анализа, методы экспертной оценки и математического моделирования.

Полученные результаты: углублены теоретические основы стратегического управления региональным развитием в условиях интеграции; проведена рейтинговая оценка и ранжирование регионов по уровню социально-экономического развития; определены направления совершенствования стратегического управления региональным развитием; разработаны рекомендации по конкурентоспособному развитию региональных экономик; разработана экономико-математическая модель повышения конкурентоспособности региональной экономики.

Степень использования: полученные результаты доведены до уровня конкретных предложений, пригодных для использования в практике стратегического управления региональным развитием в Кыргызстане. Материалы данного исследования могут быть использованы при разработке стратегических программ развития и управления регионов и позволяют повысить качество, эффективность и результативность государственного управления и регулирования региональным развитием.

Область применения: содержащиеся в работе рекомендации и предложения могут быть использованы государственным и региональным органами управления при разработке мер по совершенствования стратегического управления регионами и при разработке программ регионального развития в условиях интеграции.

RESUME
Dzhailova Asel Dzhumabekovna's dissertation
on the theme "Strategic management of the regional development of the Kyrgyz Republic", for pursuing the degree of the Candidate of Economic Sciences in 08.00.05 - economy and management of a national economy"

Key words: regions and regional development, strategic management, gross regional product, regional economy structure, investments, incomes, integration, competitiveness.

The research object is the socio-economic development of the country's regions.

The research subject is the system of economic relations in the process of strategic management of regional development in conditions of integration.

The purpose of the dissertation research: development of directions and mechanisms for improving the strategic management of regional development in the context of integration

Research methods: economic, monographic, comparative and system analysis, methods of peer review and mathematical modeling.

The obtained results: the theoretical bases of strategic management of regional development in conditions of integration are deepened; A rating assessment and ranking of regions according to the level of socio-economic development; Directions for improving the strategic management of regional development; Developed recommendations for the competitive development of regional economies; The economic-mathematical model of increasing the competitiveness of the regional economy is developed.

Degree of application : the results obtained are brought to the level of specific proposals suitable for use in the practice of strategic management of regional development in Kyrgyzstan. The materials of this study can be used in the development of strategic programs for the development and management of regions and allow improving the quality, efficiency and effectiveness of public administration and regulation of regional development.

Areas of application: the recommendations and proposals contained in the work can be used by state and regional government bodies to improve the strategic management of the regions and develop regional development programs in the context of integration.